

РЕЦЕНЗІЇ

Пономарьова І.С. *Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. Київ: Реферат, 2006. – 300 с., іл.*

НЕЩОДАВНО побачила світ монографія І.С. Пономарьової, присвячена історико-етнографічному дослідженню корінного етносу України – маріупольських греків. Поява рецензованої монографії є подією в сучасній історичній науці країни. Це титанічна й благородна праця. Книгу чудово оформлено, вона має великий формат, її надруковано на високоякісному папері, проілюстровано численними рідкісними чорно-білими та кольоровими фотографіями і мапами. В монографії, на основі великого етнографічного матеріалу, досліджуються особливості матеріальної та духовної спадщини приазовських румеїв та урумів, які є єдиним народом. Висвітлюються проблеми їхньої етнічної історії. Причини та історія переселення кримських греків у 1778 р. до Північного Приазов'я не розглядаються. Як зазначає автор, дослідження адресується широкому читацькому колу: історикам, етнологам, фольклористам, мистецтвознавцям, краєзнавцям та іншим фахівцям з етнокультурних проблем.

Структуру книги добре продумано. Вона складається з п'яти розділів, кожен з яких ділиться на підрозділи, що охоплюють такі теми: історіографія та джерельна база дослідження, етнотемографічний стан грецької спільноти Приазов'я (грецькі селища у системі адміністративно-територіального поділу, демографічні та етносоціальні явища), мовна та антропологічна характеристика етносу, його матеріальна культура у контексті етнокультурних зв'язків (поселення та житло, хатне начиння, народний одяг, харчування), духовна культура (календарні та сімейні обряди, музика й танці).

Дослідження І.С. Пономарьової є комплексним, в його основі лежать результати аналізу польових матеріалів, зібраних автором у 1991–2005 роках у 21 грецькому селищі, колекцій музеїв України та Росії, архівних матеріалів, досліджень учених і краєзнавців. Імпонує не лише глибоке ви-

вчення автором наукової спадщини, а й шанобливе ставлення до особистостей дослідників історії, культури та мов приазовських греків – це Ф.А. Хартахай, А.О. Білецький, Т.Н. Чернишова, Ю.В. Іванова, В.І. Наулко, О.М. Гаркавець, Р.І. Саєнко, М.А. Араджионі, К.Ф. Журавльова та інші.

З праці І.С. Пономарьової цікаво було дізнатися про походження першої святині маріупольських греків – Бахчисарайської ікони Божої Матері (інакше – Панагії), Кримської чи Маріупольської ікони Богоматері, вивезеної з Бахчисарайського Успенського монастиря при переселенні з Криму у Приазов'я і поміщеної в Успенській церкві Маріуполя, закладеній 1782 року. Цю ікону у Криму шанували й мусульмани. Вона датується VIII–IX ст. і походить з монастиря Панагії Сумельської поблизу Трапезунда, куди її було завезено з Афін. І.С. Пономарьова докладно розглядає походження назви міста Маріуполя, наводить різні пояснення краєзнавців, але втішно прочитати, що уруми та румеї назву міста пов'язують виключно з іконою Одигітрії Божої Матері (с. 37–40). Переселяючись із Криму, прадіди вивезли з собою до Приазов'я чавунні дошки печей (с. 119), які символізують священне родинне вогнище, що не вгасало протягом століть.

При заснуванні Маріуполя основу населення його головної частини становили переселенці з кримських селищ Маріам та Кале, що були передмістями Бахчисарая, чому ще наприкінці XIX ст. мешканців цього району Маріуполя в довколишніх селах називали *халелілер*, тобто “жителі Кале”. Місто-фортеця Кале (інакше – Чуфут-Кале) вважається нині виключно караїмською святинею. За межами фортеці в західній частині Чуфуткалинського плато знаходилося чимало будинків, від яких лишилися лише купи каміння. У тих будинках мешкали прадіди маріупольських греків.

Окремої уваги заслуговує точка зору І.С. Пономарьової на походження приазовських греків, яка здається нам упередженою. Дослідниця послідовно підкреслює, що в історії маріупольських греків був докримський період, тобто етнос раніше перебував десь на Балканах та в Анатолії (с. 21, 56, 69, 132), але спеціально цю проблему не досліджує, хоча у висновках стверджує, що “маріупольські греки прибули на Кримський півострів з різних напрямів і в різний час. Найбільш близьке до греків Балканського півострова (острівна частина) – це населення Ялти і Урзуфа. Предки решти жителів грецьких сіл Приазов’я заселилися на територію Криму з різних регіонів Малої Азії (Трапезундської держави та Анатолії). Поділ греків на урумів і румеїв відбувся не під впливом татаро-турського владарювання у Криму. [...] Уруми-тюркофони, найімовірніше, були малоазійськими греками, які жили до переселення в ранньотурських державах, а їхні правителі по відношенню до своїх християнських підданих проявляли певну релігійну терпимість. Частина греків прийняла іслам, тюркську мову огузів і через ці чинники частково асимілювалася. А інші залишилися християнами, хоча і засвоїли тюркську мову” (с. 260). У книзі говориться, що між урумами і румеями немає відмінностей в антропологічному відношенні, що вони мають спільне походження, спільну культуру, хоча в Криму ці обидва субетноси не спілкувалися, а у Приазов’ї і тепер румеї та уруми уникають шлюбів між собою. Більшість греків Приазов’я сьогодні вважає своєю історичною батьківщиною Грецію. Їм притаманне яскраве відчуття грецького самоусвідомлення, і вони виявляють посилені інтерес до своєї історії та культури.

У списку використаної літератури чомусь відсутні роботи А.Л. Якобсона¹, які безпосередньо стосуються проблеми походження румеїв та урумів Криму.

Кримський півострів у географічному відношенні був своєрідною “пасткою”, до якої потрапляли різні племена й народи, залишаючись там назавжди. Вони прибували морським шляхом (греки, генуезці, вірмени, турки), переправлялися через Керченську протоку (гуни, черкеси), проходили через Перекопський пере-

шийок і Чонгарський півострів (скіфи, сармати, алани, печеніги, половці, татаро-монголи та ногайці). Новоприбулі степові народи витісняли в гори ті народи, що осіли на півострові раніше, і цей процес повторювався хвиля за хвилею протягом тисячоліть. Крим завжди був регіоном з поліетнічним населенням. У передгір’ях і гірських долинах тривав невпинний процес етногенезу. У VIII ст. всю Візантійську імперію охопила боротьба із шанувальниками ікон, суть якої полягала в боротьбі держави з монастирями, котрі зосередили у своїх руках величезні земельні володіння із залежними селянами. Знищення монастирів спричинило масову еміграцію монахів, зокрема – до Таврії, де вони побудували низку монастирів (*Чілтер, Шулдан, Інкерман* тощо), які мали величезний культурний вплив на місцеве населення. В нагірній частині Кримського півострова перед монгольським завоюванням проживав грецизований етнос, що сформувався в результаті багатовікового процесу змішування нащадків давнього тавро-скіфського населення з сармато-аланськими племенами – носіями черняхівської археологічної культури – та булгарами й аланами – носіями салтово-маяцької культури [1973, 37–38]. А.Л. Якобсон цей етнос характеризує так: “Населення цього краю не можна назвати ні грецьким, ні готським, ні аланським. Не можна назвати його й праболгарським. Різні народності краю, які протягом довгого часу перебували в постійному спілкуванні й тісній взаємодії, неминуче зливалися, створюючи єдиний етнічний сплав. Епоха інтенсивного збільшення сільських поселень у Таврії VIII–IX ст. – це час формування в країні єдиної середньовічної народності, в тій чи іншій мірі грецизовані” [1970, 194]. Після монгольського завоювання Криму розпочався тривалий процес формування кримськотатарського етносу шляхом злиття татарських родів і племен з місцевим грекомовним населенням, від якого татари перейняли сільську територіальну общину, що утворилася тут ще у VIII ст. і проіснувала до XVI–XVII ст. [1970, 168–169; 1973, 32–33, 142–144]. Таким чином, з’ясовується, що кримські румеї, уруми і кримські татари мають спільних предків,

що їхні етноси сформувалися саме у Криму. У монографії І.С. Пономарьова вказує, що ці народи мають спільну матеріальну культуру (тваринництво і землеробство, житло, хатне начиння, традиційний народний одяг, страви), звичаї та обряди, фольклор і музику. За часів Кримського ханства нетюркські народи Криму (вірмени, караїми, кримчаки і частина грекомовних християн) було тюркізовано. Мовна асиміляція відбувається протягом трьох поколінь. Лише збереження християнської чи іудейської віри перешкоджало злиттю цих народів з татарським етносом. Тому релігію слід вважати етноутворюючим фактором. Частина кримських християн – румеї, що мешкали у віддалених східних селах, – зберегла свої грецькі говірки, а мешканці християнських сіл південно-західної частини півострова, близьких до столиці ханства – Бахчисарая, засвоїли татарську мову. Топонімічні дані свідчать, що предки кримських урумів були грекомовними. Ті уруми, що відмовились виїхати з Криму, прийняли іслам і стали татарами.

Автор надає важливого значення етимології, оскільки знання походження етнографічних термінів сприяє вирішенню складних питань етнічної історії грецької спільноти Приазов'я, тому послідовно робить етимологічні примітки майже до кожного вжитого у книзі урумського та румейського терміна, порівнюючи його з тюркськими чи грецькими словами. Деякі з цих порівнянь є хибними.

Надуманим видається тлумачення румейського прізвища *Халангот* як “той, хто є переможцем готів (*халанусин т'готс*)” (с. 52). Прізвище, ймовірно, походить від прізвиська, пор. тур. **kalin göt**. Не можна пов'язувати етнонім *греки* з лат. **grece, gis** “череда” (с. 53): на усіх еллінів поширилося ім'я племені *Граїки* (лат. *Graeci*), котре мешкало в Епірі. Вказуючи, що рум. **алгу** походить від скіфського слова “кінь”, а **чичак** від хозарського “квітка”, авторка не наводить відповідних слів (с. 66). Якщо скіф. **aspa** “кінь” відоме з власних імен, то хозарська лексика є невідомою. *Чебурек* походить з кат. чи тур. **çiğ (çiy) börek** “сирий пиріг” (с. 67, 180). Назву *періфтар* ~ *періфтал* (оригінальне вбрання для голови у приазовських грекинь) дослідниця виводить з гр. **περι** “навколо, з

усіх боків” + **φταρ** < рум. **фтал** < дгр. **ке-фали** “голова” (с. 68, 159). Невже у румейських діалектах існує слово **фтал** “голова”? Періфтар являє собою прямокутний рушник з льняного домотканого полотна вищого ґатунку завдовжки 2–2,5 м і завширшки близько 40 см. У книзі подано фотографію періфтара і десять фотографій жінок у періфтарі (с. 160–164). Зважаючи на звуковий та морфологічний склад терміна *періфтар*, сумнівно шукати зв'язок між ним та нгр. **περικεφαλαια** “шолом (древній)” < дгр. **περικεφαλαια** “головний убір, шолом”. Далі йдеться про те, що до “комплексу *періфтар*” входили різноманітні жіночі прикраси – два срібних ланцюжки *зінджіл* ~ *зінжір* (< тур. **zincir**) та декортивні шпильки з підвісками *булонія* ~ *вулонія* (< рум. **вулон** “голка”) (с. 165). В «Румейсько-російському словнику» термін *періфтар* перекладається як *кулон*². Рум. *періфтар*, певне, походить з нгр. **περιαπτον** “талісман, амулет” (< дгр. **περιαπτον** “те саме”, від **περιαπτω** “прив'язувати, одягати на себе”). Рум. *булонія* ~ *вулонія*, ймовірно, слід було б пов'язати з нгр. **βουλλα** “печат, пломба” < лат. **bullā** “кулька”, “випукла прикраса”, *bullā aurea* “золота кулька, амулет, булла”. Періфтар із прикрасами служив оберегом. Автор зауважує, що етимологія назви свята *панайр* є дискусійною: вона може бути турецькою (< тур. **panayır** “ярмарок”) чи грецькою (< грец. **Παναγία**) (с. 68). Тур. **panayır** походить від гр. **πανηγυρι** “свято (*частіше релігійне*), народне гуляння, пир”, “ярмарок” < дгр. **πανηγυρις** “всенародне свято, панегірей”. Думка тюркологів з Анкарського університету Газі та КНУ імені Тараса Шевченка, що кримський ойконім *Карань* ~ *Карани* ~ *Карану* походить від осман. **karān, karāni** “люди з одного роду” (с. 84), належить до жанру так званої “народної етимології”, оскільки осман. **قران** (< араб.) означає “сполучення, зближення, союз”. Назву села вмотивовано його місцезнаходженням у гірській долині, пор. дтюрк. **qarañğu**, кат. **qarañ** ~ **qarañi**, тур. **karāni** ~ **karānu** “темінь, морок, імла”. У книзі також подано “народну етимологію” перенесеного з Криму ойконіма *Улакли* (с. 85). Кримський ойконім *Улакли* (тепер *Поштове*) достовірно виводиться з кат. **ulaq** “гонець” та дтюрк. **ulağ** “поштовий

транспорт на перегонах між станціями”. Кримський ойконім *Чардакли* вмотивовано не архітектурними особливостями будинків (с. 87), а пов’язано з орографічним терміном ктат. **çardağ** “скельний навіс”. Назву кварталу *Бучім* у с. Ст. Керменчік слід тлумачити не з тюрк. **bu çit** “ця огорожа” (с. 92), а з тюрк. **buç** “кінець”, “межа, границя”. І.С. Пономарьова припускає, що походження терміна *ватаірджі* “людина, яка прийняла обітницю і влаштовує панаїр” пов’язане з іконою Ватопединської Богородиці, яка тривалий час зберігалася у с. Карань (с. 201, прим. 8). На нашу думку, термін слід пов’язувати з тур. **vaat, va’d, vait** “обітниця”, запозиченим з арабської мови. Безпідставно пов’язувати румейську назву голови жертвовного бика *бугьади чфал* (буквально “бича голова”) з *Буцефалом*, конем Олександра Македонського (с. 210), а от урумська назва *дїлїдїль* маленьких весільних коней, на яких молоді їхали вінчатися (с. 242), походить від тур. **dıldül** “білий мул Мугаммеда”, “поганий кінь”. Термін *каракадзале* “нечиста сила” не пов’язаний з дгр. **κνη** “зла смерть, погибель, важка хвороба” (с. 225), йому відповідають ктат. **qaraqoncolos**, тур. **karakoncolos, koncolos** “баба-яга, нічний сезонний демон” < нгр. **οι καλλικαντζαρος**, або **λυκοκαντζαρος**, на Кіпрі – **καλέξ γεναίτοιες** (букв. “хороші жінки”) “нечиста сила”. Дольмени, що знаходяться біля Форфори та Аутки у Криму, називаються *караконджоло-фулес* “гнізда відьом”. Назва танцю *дубурджа* явно пов’язана не з тур. **dubáracı** “шахрай” (с. 253), а з Добруджею, пор. назву молодіжного весільного танцю *богданка, бувданка, бувдан-аваси* (с. 243, 255) < ктат. **boğdan** “молдавський”.

У такій великій і складній роботі важко було уникнути недоліків. Так, непослідовна транслітерація українською та російською абетками румейських та урумських слів створює плутанину, у якій важко розібратися. У книзі необхідно було помістити загальноприйняті урумський та румейський алфавіти на основі кирилиці і ними передавати тексти та окремі слова цими мовами. Неможливо з’ясувати, які фонемі у тому чи іншому слові передають букви і буквосполучення **г, гь, дь, д’, е, є, ть, т’, и, і**. Букви **ö** та **ü** в деяких урумських чи турецьких словах через друкарські помилки

замінено буквами **ц** та **ь**. Усі вжиті етнографічні румейські та урумські терміни слід було помістити у глосарії в кінці книги з відповідними позначками (*рум.* чи *урум.*), етимологічними примітками та вказівкою на селища, де відповідний термін чи його варіант вживається. Все це подається безпосередньо в тексті, що ускладнює сприймання, спричиняє неодноразові повторення етимологічних приміток, вказівок щодо локалізації термінів.

У переліку уживаних скорочень (с. 280) читаємо *араб.* – *арабський* (язык?) замість *араб.* – *арабська* (мова); те саме стосується скорочень *грец.*, *кр.-тат.*, *рос.*, *рум.*, *тат.*, *тур.*, *тюрк.* – *тюркські* (мови); у переліку відсутні вжиті у книзі скорочення назв мов: *вірм.* (с. 170), *грецьк.*, *дав. грец.*, *дав. грецьк.*, *крим. татар.*, *лат.*, *сер. грец.*, *перс.*, *турец.*, *урум.*

Книгу написано гарною українською мовою, хоча не вдалося уникнути русизмів: *у якості* замість *як*; *біля* замість *близько* (рос. *около, приблизительно*); *багаточисельними* замість *численними*; *чисельних* замість *численних*; *багаточисельні* замість *численні*, *шароподібним* замість *кулеподібним*. На жаль, спостерігаються й інші друкарські та редакторські помилки, тому автору слід підготувати їхній список і додати його до книги. Деякі помилки можуть ввести читача в оману: *у порядку зростання огузьких діалектів* замість *у порядку зростання рис огузьких діалектів*; *гото-афганських племен* замість *гото-аланських племен*; *етнонімами* замість *етносами*; *п’ятифутова монета* замість *п’ятифунтова монета*; *кумани* замість *кумики*; *провести ріллю* замість *провести борозну*.

Висловлені нами зауваження мають здебільшого дискусійний характер і в жодному разі не впливають на загальну високу оцінку рецензованої праці.

Усе вищесказане дозволяє стверджувати, що монографія І.С. Пономарьової зацікавить широке коло читачів і спеціалістів різного профілю. Історики, етнографи, фольклористи, мовознавці знайдуть у ній багатий і благодатний матеріал для наступних пошуків та узагальнень, актуальних для їхньої сфери діяльності. Вважаємо, що рецензована монографія вже є пам’ятником культури маріупольських греків і стане настільною книгою для